

ABDULHAMİD EL-KÂTİB'İN RİSÂLELERİNDE İKTİBAS SANATI "TÂAT RİSÂLESİ" ÖRNEĞİ

ALİ BULUT*

ÖZET

Bu makalenin amacı, hicrî II. asır Arap edebiyâtının önde gelen en büyük inşâ kâtibi Abdulhamîd el-Kâtib ve "Tâat risâlesi"dir. Makalede önce risâle ve inşâ kavramlarını açıklayan bir girişle başlar. Daha sonra Abdulhamîd'in kısa biyografisi verilir, iktibas sanatından bahsedilir. Akabinde tâat risâlesi Türkçe çevirisiyle birlikte sunulur. Peşinden de risâlede geçen iktibas sanatlarına işaret edilir.

Anahtar Kelimeler : Abdulhamîd, risâle, iktibas, tâat.

ABSTRACT

The Art of Quotation in the Pamphlets of Abd al-Hamid:

The Example of the Obedience Pamphlet

This article deals with the life of Abdulhamid el-Katib who was one of the greatest writers in the Arabic literature in the second century (the Hegira) and his work, the pamphlet of obedience, "Ta'at Risale". The study, first, defines the concepts of insha (letter) and the pamphlet. Secondly, it examines briefly the life of Abdulhamid and his work titled the art of quotation. Thirdly, it presents the obedience Pamphlet with its Turkish translation. Fourthly and lastly, it analysis some arts of quotations passed in the Pamphlet.

Key Words: Abd al-Hamid, Pamphlet, quotation, obedience.

Giriş

Risâle ve inşâ kavramları

Risâle, Arapça r-s-l kökünden türemiştir. Bu lafız lugatte saçın sarkık, düz ve uzun olması, devenin yavaş gitmesi, sürü, bölük, yumuşaklık, kolaylık, bolluk vb. anlamlara gelir. Risâle lafzı ise "göndermek, gönderilen şey/mektup" anlamında fiâle kalbında bir mastar ve isimdir.¹

* Araş. Gör. Dr., O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâğatı ABD. (e-mail: alibulut@omu.edu.tr - alibulut55@gmail.com)

¹ İbn Manzûr, Cemalüddin Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed b. Ebî'l-Kâsım Hubkâ, *Lisânu'l-Arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebir v.d., Dâru'l-Meârif, Kâhire, ts., XI, 281-284; Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-Munîr*, el-

Mektuplar için İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren risâle kavramının yanında kitâb, hitab, ahd, vasiyye, sahife, kelime, makâle, lisân, melûke, elûk, meyâmîr gibi kavramlar da kullanılmıştır.² Ancak risâlenin terim olarak “Bilgilerin yazı ile aktarılması, bilgileri içeren yazılı belge” anlamında kullanılması Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik'in zamanında (724-743) başladığı kaydedilir. Emevîlerin ilk kâtiplerinden olan Sâlim Ebu'l-Alâ, Aristo'nun, öğrencisi Büyük İskender'e gönderdiği, onun fetrettiği şehirleri nasıl yöneteceğine dair bilgiler içeren yazılı belgenin Yunanca aslından yaptığı çevirisinde risâle kelimesini kullanmış ve buna “Risâletu Aristotalis ile'l-İskender fi Siyâseti'l-Mudun” adını vermiştir.³

Câhiliye Araplarında, yazı yaygın olmadığı için mektuplar da şifâhî oluyordu. Araplar bu şifâhî mektuplarını güvendikleri kimselerle gönderiyorlardı.⁴ Bu anlamda risâle, Zuheyr b. Ebî Sulmâ (ö.609)'nın muallakasında şu beyitte yer almıştır⁵:

أَلَا أَبْلَغُ الْأَخْلَافَ عَنِّي رِسَالَةً وَذُبْيَانَ هَلْ أَقْسَمْتُمْ كُلَّ مُقْسِمٍ؟

Hey, müttefiklere ve Zubyân kabilesine benden bir mesaj ilet ve

Sağlam ve samimi bir antlaşma yaptınız, de.

Hz. Peygamber (sav) de komşu devletlerin idarecilerine İslâm'a davet mektupları göndermiştir. Bu mektuplar genelde kıtsadır. Meselâ Şam topraklarının sahibi Hâris b. Ebî Şemr el-Gassânî'ye gönderdiği mektup toplam üç satırdır.⁶ Daha uzun yazılmış mektupları da vardır.⁷ Hz. Peygamber (sav)'in tek bir

Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut, ts., I, 226; Firûzâbâdi, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, yy., ts., s. 300.

² Nebi Bozkurt, “Mektup” mad., *DîA*, XXIX, 13; İsmail Durmuş, “Mektup” mad., *DîA*, XXIX, 14.

³ Durmuş, “Mektup” mad., *DîA*, XXIX, 14-15.

⁴ Câbir Kamiha, *Edebu'r-Rasâil fî Sadri'l-İslâm*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1986, s. 21.

⁵ *Yedi Askı Arap Edebiyatının Harikaları*, çev. ve nşr. Nurettin Ceviz, Kenan Demirayak, Nevzat H. Yanık, Ankara Okulu, Ankara, 2004, s. 61, 65; İbn Manzûr, *Lisân*, IX, 55.

⁶ Kamiha, *Edebu'r-Rasâil*, s. 81.

⁷ Bu mektupların bazıları için bkz. Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1407, II, 130-133; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetu'l-Meârif, Beyrut, ts., IV, 162-273; Muhammed Hamidullah, *Mecmûatu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye*, Kahire, 1956, 37-38, 43-44, 49-57.

mektubu çoğaltıp bütün hükümdarlara birer kopyasını göndermesi mümkünken, O (sav), her birine ayrı ayrı İslam'a davet mektubu göndermiş, her birinde farklı bir muhteva kullanmıştır. Meselâ Habeş kralı Necâşi'ye gönderilen mektupta Allah'ın bazı isimleri zikredilip Hz. İsa ve Hz. Meryem'den bahsedilirken, Hayber Yahudilerinin reisine gönderilen mektupta İsrail oğullarına Allah'ın bahsettiği bazı mucizelere yer verilir.⁸ Bu mektupların ortak bir özelliği de Kur'ânî ifadelerin kullanılmış olmasıdır. Yine Hz. Peygamber (sav)'in gönderdiği bazı mektupların girişindeki "هذا كتاب كتبه محمد" "Bu, Muhammed'in yazdığı bir kitâb/yazıdır"⁹ ifadesine bakıldığında asr-ı saadette kitap ifadesinin mektup anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰

Risâle yazma üslûbu ve sanatı ise inşâ terimiyle ifâde edilmektedir. Devletin resmî yazışmalarının icrâ edildiği aynı müesseseye için önce Dîvânu'r-Rasâil, daha sonra da Dîvânu'l-İnşâ ismi kullanıldığı¹¹ göz önüne alındığında risâle yerine inşânın da kullanıldığı söylenebilir.

İnşâ ise sözlükte, başlamak, icad etmek, yaratmak, neşvü nemâ bulmak, bir yerden çıkmak, bir nesneyi yükseltmek, güzel şiir okumak, güzel konuşmak, yeniden meydana getirmek ve yazmak anlamlarına gelir.¹² Bir edebiyat terimi olarak ise inşâ, resmî ve özel yazışmaların, belirli bir usûle göre yapılmasının inceliklerini ve risâle/mektup yazma sanatını ifade etmektedir. Bu sanatı konu edinen disipline ilmü'l-inşâ, bu ilmin kurallarına uygun olarak hazırlanmış metinlere münşeât adı verilmiştir.¹³

Bu dar anlamı yanında edebiyatta belli kurallara, belâgat ve fesâhat ölçülerine göre söylenmiş veya yazılmış edebî güzellik ta-

⁸ İbn Kesîr, *Bidâye*, II, 324; Kamiha, *Edebu'r-Rasâil*, s. 80-83.

⁹ Taberî, *Târîh*, II, 200; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Smâati'l-İnşâ*, nşr. Yusuf Ali Taviil, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1987, VI, 367; Kamiha, *Edeb*, s. 90.

¹⁰ Yine "Sizden biriniz kardeşinin mektubuna izni olmadan bakmasın" şeklindeki rivâyetlerde de mektup için *kitâb* kavramı kullanılmıştır. İsmâil b. Muhammed el-'Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzilu'l-İlbâs 'ammâ İštehera mine'l-Ehâdîs 'alâ Elsineti'n-Nâs*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, II, 282, r. 2636. Aclûnî, bu hadisi Ebû Dâvûd'un *Sunen*'nde merfû olarak rivâyet ettiğini söyler.

¹¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, I, 124.

¹² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VI, 4418.

¹³ İsmâil Durmuş, "İnşâ" mad., *DİA*, XXII, 334.

şıyan her çeşit söz veya düz yazı (nesir) da inşâ terimiyle ifade edilmiştir.¹⁴ Bütün bu hususlara binâen inşâyı, kısaca güzel ve sanatkârâne yazı yazma sanatı olarak tarif edebiliriz.¹⁵

İslam'ın ilk yıllarında bu sanatı icrâ edenlere önce kâtip, daha sonra ise münşî ismi verilmişti. Kâtip ve münşiler tarafından ortaya konan bu sanatkârâne yazıların önemli bir kısmı, üstün edebî güzelliklerinden dolayı günümüze kadar edebiyat kaynakları vasıtasıyla nakledilmiştir.

Edebiyatın önemli bir dalı sayılan inşâ sanatı, ilk nümünelerini, halifelerin, emirlerin ve diğer devlet ricâlinin yazışmalarında vermişti. İslam Devleti'nin teessüsü ile devlet işlerinde ortaya çıkan yazışmaların, inşâ ve belağat bakımından en mühimmi risâle (çoğulu rasâil) diye adlandırılmış olan mektuplardı.¹⁶

Resmî yazışmalarla ilgili divan kâtipliği şeklinde ilk kurum, Emevî halifesi Muâviye tarafından kurulan Dîvânu'r-Resâil'dir. Bu divanın kurulmasının akabinde devletin muhtelif makamları arasındaki yazışmaların nasıl yapılacağını gösteren eserler yazılmaya başlanmış ve giderek kâtiplik önemli bir meslek halini almıştır. Emevîler döneminin en önemli iki büyük kâtibi Abdülhamîd el-Kâtib (ö.132/750) ve Abdullah b. el-Mukaffâ (ö.139/756)'dır. Bu dönemdeki resmî yazılarda üslûp olarak, başta Kur'ân-ı Kerîm'den, bunun yanında Fars ve Bizans mektup yazma geleneğinden yararlanılmıştır.¹⁷ Risâle üslubunu ilk İslam devrindeki veciz şeklinden hareketle geliştiren zât Abdülhamîd el-Kâtib olmuştur. Onun geliştirdiği bu tür, başta *Kelîle ve Dimne* olmak üzere Pehlevî dilinden yaptığı çevirilerle Arapça nesre derin enginlik kazandıran İbnü'l-Mukaffâ tarafından daha da ileri götürülmüştür.¹⁸

¹⁴ Durmuş, *a.g.m.*, XXII, 334.

¹⁵ Osman Keskiner, *Arap Edebiyatında İnşâ Sanatının Gelişmesi* (Basılmamış Doktora Tezi), O.M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun-1996, s. 2.

¹⁶ Keskiner, *a.g.e.*, s. 3.

¹⁷ Durmuş, *a.g.mad.*, XXII, 335.

¹⁸ Sıtkı Güllü, "Arap Edebiyatında "Makâme" ve el-Harîrî'nin Osmanlı Medreselerinde Yüksek Arapça Öğretimi Çerçevesinde Okutulan el Makâmâtı", *İ.Ü.İ.F.D.*, Sayı 2, yıl 2000, s. 185; Muhammed Kürd Ali, "el-İnşâ ve'l-Münşîün", *Mecelletü Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye ed-Dimeşkiyye*, Sayı 5, Cilt 1, 1343/1925, s. 81.

Yine mektup ve yazı sanatıyla ilgili ilk eserin de müellifi olan Abdülhamid el-Kâtib olmuştur. O, kâtiplere yönelik beş sayfalık risâlesinde kâtiplerin öğrenmesi gereken ilimlerden, yazı sanatının öneminden, yazı aletlerinden, yazı âdâbından, kâtiplerin ahlâkından ve şemâilinden bahseder.¹⁹ Bu risâledeki yazıyla ilgili tavsiyelerine bakıldığında iyi bir hattat olduğu da anlaşılmaktadır.

Abdulhamîd el-Kâtib

Tam adı Ebû Gâlib Abdulhamîd b. Yahyâ b. Sa'd/Saîd el-Âmirî'dir. Dedesi, Âmir b. Luey oğullarından el-Alâ b. Vehb el-Âmirî'nin mevlâsı olması hasebiyle Âmirî nisbesiyle zikredilir.²⁰ Risâlelerinde verdiği bilgilerden hareketle İran veya Ârâmî asıllı olduğu ileri sürülmüştür. Çocukluğunda ailesi önce Rakka'ya daha sonra da Şam'a yerleşmiş, Abdulhamîd de burada yetişmiştir.²¹

İlk mesleği öğretmenlikti (muaddib/muallim). Kitâbet sanatını ise kayınpederi ya da kızkardeşinin kocası ve Emevî halifesi Hişâm b. Abdulmelik'in kâtibi olan Sâlim b. Abdurrahman/Abdullah'tan öğrendi.²²

Kûfe'de iken Yezîd b. Abdulmelik'e mektuplar yazdı, daha sonra Emevîlerin Azerbeycan valisi Mervân b. Muhammed'in inşâ kâtibi olarak oraya gitti. Mervân'ın halife olması üzerine de (126/743) onunla beraber Şam'a gelerek sarayın inşâ reisliğine kadar yükseldi ve ömrünün sonuna kadar Mervân'a hizmet etti.²³

¹⁹ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, I, 118-122; Muhammed Hayr Şeyh Musa, "Hareketu't-Te'lif fi'l-Kitâbeti ve'l-Kuttâb ve Mesâdiru Nakdi't-Teressuli ve'l-Kitâbeti hatta'l-Karnî'r-Râbi el-Hicrî", *Mecelletu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye ed-Dimeşkiyye*, Sayı 72, Cilt 3, Safer 1418 / Temmuz 1997, s. 483.

²⁰ Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcim li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabîn ve'l-Müsteşrikîn*, yy., ts., IV, 60.

²¹ Şakir Ergin, "Abdülhamid el-Kâtib" mad., *DİA*, I, 225.

²² Kemâluddîn Ömer b. Ahmed b. Ebi Cevâde, *Bugyetu't-Taleb fî Târih-i Haleb*, nşr. Suheyl Zikâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988 IX, 4143-4146.

²³ Ergin, *a.g.mad.*, I, 225.

Abdulhamîd el-Kâtib, Süleyman b. Abdulmelik'in kâtibi Abdulhamîd el-Asgar'dan ayırt edilmesi için Abdulhamîd el-Ekber diye de anılmaktadır.²⁴

Risâleleri toplam 1000 varaktır. İnşâ kâtipleri risâle üslûbunu ondan öğrenmişlerdir.²⁵ Fakat bu risâlelerin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Farklı eserlerden derlenen risâleleri önce *Rasâilu Abdilhamîd* adıyla Tâhir el-Cezâirî ve Muhammed Kurd Ali tarafından neşredilmiş (Tunus, 1318), daha sonra bazı risâleleri de İhsan Abbâs tarafından *Abdulhamîd b. Yahyâ el-Kâtib vemâ Tebkâ min Rasâilihî ve Rasâili Sâlim b. el-Alâ* adıyla neşredilmiştir (Amman, 1988).

Abbâsîlerin hilâfete geçmesiyle birlikte, hizmetinde bulunduğu son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed'le beraber h. 132/750 senesinde 13 Zilhicce Pazartesi günü Mısır'ın Feyyûm şehrine bağlı Bûsîr köyünde öldürülmüştür.²⁶

Risâlelerindeki Üslûbu

Abdulhamîd el-Kâtib, hicrî II. asrın en meşhur risâle yazarı olup klâsik risâle tarzının esaslarını ve kaidelerini yeniden düzenlemiş ve onu bir sanat haline getirmiştir. Kültür seviyesi ne olursa olsun herkesin zevkle okuyacağı bir şekilde kaleme aldığı resmî ve husûsî mahiyetteki bu risâlelerinden dolayı o, Arap risâle üslûbunun kurucusu olarak bilinir. Bu konuda yeni bir usul ortaya koymaktan ziyade Câhiliye devrinden beri var olan klâsik risâle tarzını yeni kaidelerle değiştirerek kendine has bir üslûp geliştirmiştir.²⁷

O, ilk defa risâleyi uzunca olarak kaleme alıp muhteva ve şeklini genişletmiştir. Ayrıca bölümlere ayırarak her bölüme tahmîdât ile başlamış, bu tahmîdâtı uzun tutmuş ve bu usûl kendinden sonraki İslâm münşileri tarafından da takip edilmiştir. Her bölümde müstakil bir konuyu anlatmış, konudan konuya geçmemiştir. Belâgat sanatını kolaylaştırarak risâlelerinde kullanmış, böylece resmî yazışmaları bir sanat

²⁴ Ergin, *a.g.mad.*, I, 225.

²⁵ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. İbrahim Ramazan, Dâru'l-Meârif, Beyrut, 1994 s. 149; Ziriklî, *A'lâm*, IV, 61.

²⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, nşr. İhsân Abbâs, Beyrut, 1968, III, 231; Ziriklî, *A'lâm*, IV, 61.

²⁷ Ergin, *a.g.mad.*, I, 225.

haline getirmiştir. Bu nedenle “Kitâbet/Rasâil, Abdulhamîd’le başladı, İbnu’l-Amîd’le sona erdi” sözü meşhur olmuştur.²⁸

Abdulhamîd, Arapça’nın yanı sıra İslâmî ilimleri de çok iyi biliyordu. Eski İran/Sâsânî ve Yunanlıların kullandığı savaş taktikleriyle ilgili verdiği bilgiler, onun bu kültürlere de vâkıf olduğunu göstermektedir.²⁹

Ancak bazıları “Abdulhamid, yazı üslubunu Farsça’dan alarak Arapça’ya uyguladı”³⁰ şeklindeki rivâyete dayanarak onun Farsça bildiğini ve bu bilgisinin risalelerinde etkili olduğunu ifade etseler de³¹ biyografisiyle ilgili ulaştığımız kaynaklarda, bu rivâyetin dışında Farsça bildiğine dair açık bir ifadeye rastlayamadık. Risâleleri neşreden İhsan Abbas da bu rivâyete dayanarak Farsça bildiğini söylemenin çok da isabetli olamayacağını söyler. Ona göre Abdulhamîd, Yunanca kaynakları hocası Sâlim’in tercemeleri, Farsça kaynakları da İbnu’l-Mukaffâ’nın tercemeleri vasıtasıyla okumuştur.³² Bizce de bu görüş daha isabetli gözükmektedir.

Onun devlet kademelerinde görev yapan kâtiplere yönelik yazdığı *Risâle ıla’l-Kuttâb*’ı bu alanının ilk eseri kabul edilmektedir. Daha sonra bu tarz İbn Kuteybe’nin *Edebu’l-Kâtib*’i vb. eserlerle daha da kapsamlı olarak devam ettirilmiştir.³³

Abdulhamîd’in risâleleri arasında, Mervân b. Muhammed’in ağzından oğlu veliaht Ubeydullah’a yazdığı risâle en önemlisi olarak kabul edilmektedir.³⁴

²⁸ Ebû Mansûr ‘Abdumelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî, *Simâru’l-Kulûb fî’l-Muzâf ve’l-Mensûb*, nşr. M. Ebû’l-Fazl İbrahim, Dâru’l-Me’ârif, Kahire, 1965, I, 196-197; Zirikli, *A’lâm*, IV, 61; Ergin, *a.g.mad.*, I, 225.

²⁹ Ergin, *a.g.mad.*, I, 225.

³⁰ İbn Kesîr, Ebû’l-Fedâ İsmâil b. Ömer el-Kureşî, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, Mektebetu’l-Me’ârif, Beyrut, ts., X, 55.

³¹ Muhammed Kurd Ali, *Umerau’l-Beyân* Kahire, Lecnetü’t-Telif ve’t-Terceme ve’n-Neşr, 1937/1355, I, 44 (İhsan Abbâs, *Abdulhamîd b. Yahyâ el-Kâtib vemâ Tebkâ min Rasâilihî ve Rasâili Sâlim b. el-Alâ*, Amman, 1988, s. 56’dan); Ergin, *a.g.mad.*, I, 225.

³² Abbas, *Abdulhamîd* s. 56.

³³ Ramazan, Kazan, “el-Kalkaşendi’nin Subhu’l-A’sâ Adlı Eseri”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl III, Sayı 8, Kış 2003, s. 113; Mehmet Şirin Çıkar, “Temel Kaynakları Bağlamında “İlmü’l-Edeb” Terimi ve İçeriği”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl V, Sayı 19, Güz 2005, s. 51.

³⁴ Ergin, *a.g.mad.*, I, 225.

Birçok inşâ kâtibi yetiştiren Abdulhamîd'in en önemli talebeleri oğlu İsmail, İbnu'l-Mukaffâ ve Mehdi'nin veziri Yakup b. Davud'dur.³⁵ Kendisine belâgatı nereden öğrendiği sorulunca Ali b. Ebi Tâlib'in sözlerini ezberleyerek öğrendiğini söylemiştir.³⁶

Şu veciz sözler Abdulhamîd'e aittir³⁷:

“İlim ağaçtır, lafızlar da meyvesi”

Fikir denizdir, hikmet de incisi”

Onun risâlelerinde Kur'ân-ı Kerîm'in de büyük etkisi olmuştur. Kâtiplere yönelik yazdığı risâlesinde onlara tahsilini tavsiye ettiği ilk ilim Kur'ân ilmidir. Yazılarında bütün olarak âyet-i kerîmelere yer verdiği gibi, iktibâs sanatı yoluyla da cümlelerini âyetlerle süslemiştir. Risâlelerini okuyan kimse üslûp olarak Kur'ân'ın etkisini açıkça görse de iktibas sanatını kullandığı risâleleri sayılıdır. Bu sanatın en yoğun olarak kullanıldığı risâlesi ise “Tâat risâlesi”dir. Bu risâlede yoğun olarak bu sanatın kullanılmasında muhtemelen, konunun ideolojik yönünün olması, yani Emevî idarecilerine itâati içermesi etkili olmuştur.

Genel olarak Abdulhamîd'in risâlelerinde dînî temalar ağırlıktadır. Bir yazı için mümkün olabilecek bütün dînî temaları kullanmıştır. İhsân Abbâs'a göre bu da tamamen siyâsîdir. Çünkü Emevî devletinde idarecilerin bir kısmı birçok haksızlıkla itham edilmektedir. Bu ithamların bertaraf edilmesinin yollarından birisi de risâlelerde dînî temaların kullanılması yoludur. Bu nedenle Abdulhamîd'in risâlelerinde hiçbir dönemde olmadığından daha yoğun bir şekilde dînî temalar önemli bir yer tutmuştur.³⁸

Şahsî mektuplarıyla, Fırat'ın taşması, av risâlesi gibi mektuplarında ise Kur'ânî tabirler bazılarında hiç yoktur, bazen de çok az yer verilmiştir. Kur'ânî tabirler kullanması Emevîler'de resmî kâtiplik görevi almasından sonra yoğunlaşır. Bu da muhtemelen ideolojik sebeplerdendir. Halka da okunan

³⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 231; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 55; Ziriklî, *A'lâm*, IV, 61; Ergin, *a.g.mad.*, I, 225.

³⁶ Seâlibî, *Simâr*, s. 197; Abbas, *Abdulhamîd* s. 55.

³⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 228; İbn Kesîr, *Bidâye*, X, 55.

³⁸ Abbâs, *Abdulhamîd*, s. 161-162.

bu mektuplarında Kur'ân'dan alıntılardan da faydalanarak Emevîler'in İslâm'ın savunucusu olduğunu vurguluyordu. Hele de Emevîlerin son döneminde ülkenin birçok yerinde isyanların baş gösterdiği dönemde yazdığı risâlelerinde Kur'ân'dan yaptığı alıntılar daha da yoğunlaşır.³⁹ İhsan Abbas'a göre Abdulhamid'in risâlelerindeki bu yoğun dîni tema başka hiçbir dönemin risâlelerinde görülmez.⁴⁰

Abdulhamid'in hayatını risâle ve inşâ sanatı yönünden üç döneme ayırmak mümkündür: 1. Halife Abdulmelik dönemi çiraklık dönemi. 2. Halife Hişâm dönemi kalfalık. 3. Halife Mervan dönemi ise ustalık devri.⁴¹

İktibâs sanatı

Lugat anlamı "ateşten köz almayı" ifade eden iktibâs, terim olarak şiir yahut nesirde bir ayet-i kerimenin veya bir hadis-i şerifin tamamının veya bir kısmının alıntılanmasıdır. Genellikle yapılan iktibasın ayet ve hadis olduğu belirtilmez.⁴²

İfadeye canlılık ve güzellik kazandırdığı, sözü pekiştirip güzelleştirdiği için Kur'ân-ı Kerim veya hadis-i şeriften yapılan iktibas edebî bir sanat kabul edilmiştir. Alınan ayet ve hadis ibareleri kolayca tanınacağı için kaynak gösterilmez. Bu nedenle "Yüce Allah böyle buyurdu, Hz. Peygamber şöyle buyurdu" gibi ifadelerle yapılan alıntılara iktibas denmez.⁴³

İktibas sanatından bahsedilebilmesi için alıntının en az bir terkip olması şarttır. Bu sebeple söz içerisinde ayetten veya hadisten tek bir kelime alınması iktibas olarak kabul edilmediği gibi, uzun iktibaslar da makbul sayılmaz.⁴⁴

Şairin şu beyti iktibasa güzel bir misaldir⁴⁵:

³⁹ Keskiner, *İnşâ*, s. 179-180.

⁴⁰ Abbâs, *Abdulhamid*, s. 161.

⁴¹ Keskiner, *İnşâ*, s. 145.

⁴² Taftâzânî, *Muhtasaru'l-Meânî*, Eser Kitabevi, İstanbul, 1960, s. 450; İsmail Durmuş, "İktibas" mad., *DİA*, XXII, 52; M. A. Yekta Saraç, *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, Bilimevi, İstanbul, 2000, s. 246.

⁴³ Durmuş, *a.g.mad.*, XXII, 52.

⁴⁴ Durmuş, *a.g.mad.*, XXII, 52.

⁴⁵ el-Kazvîni, Celâluddin Muhammed b. Abdurrahman el-Hatîb, *el-İzâh fî Ulûmi'l-Belâga*, Kahire, ts. I, 418; es-Subkî, Bahâuddin Ebû Hâmid Ahmed b. Ali b. Abdulkâfi, *Arûsu'l-Efrâh fî Şerhi Telhîsi'l-Miftâh*, nşr. Halil İbrahim

إِنْ كُنْتَ أَزْمَعْتَ عَلَى هَجْرِنَا مِنْ غَيْرِ مَا حُرِّمَ "فَصَبْرٌ جَمِيلٌ"
 " وَإِنْ تَبَدَّلْتَ بِنَا غَيْرَنَا "فَحَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ"

*Sen bizi terk etmeye karar vermişsen,
 Hiçbir suç yokken "fe-sabrun cemil."
 Bize başkalarını tercih etmişsen,
 "Fe-hasbunallahu ve-ni'melvekil."*

Bu beyitte Yusuf suresindeki " قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْراً. فَصَبْرٌ جَمِيلٌ " ayetinden⁴⁶ ve Âli İmrân suresindeki " فَحَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ " ayetinden⁴⁷ iktibas yapılmıştır.

İktibas edilen metinde vezin, kafiye, seci vb. zaruretlerle asıl anlamı bozmayan değişikliklerin yapılmasında bir sakınca görülmemiştir. Meselâ Bakara sûresindeki " إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ " ayeti⁴⁸ şiirde şöyle iktibas edilmiştir⁴⁹:

قَدْ كَانَ مَا خِفْتُ أَنْ يَكُونَا إِنَّا إِلَى اللَّهِ رَاجِعُونَ

İktibas edilen kısım asıl anlamının yanında mecaz anlamında da kullanılmıştır. Şair İbnu'r-Rûmî, yazdığı bir medih şiirinin karşılığını alamayınca memduhuyla ilgili şu beyti nazmetmiştir:

لِنَ أخطأتُ فِي مَدْحِكَ مَا أخطأتُ فِي مَنْعِي
 " لَقَدْ أَنْزَلْتُ حَاجَاتِي "بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ"

*Ben senin methinde hata ettiysem de
 Sen beni görmemekle hata etmedin
 Çünkü ben ihtiyaçlarımı
 Ekin bitmez bir vadiye havale etmiştim*

Halil, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, I, 137; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid fi Şerhi Ebyâti't-Telhis ve Şerhayhi ve Hâşiyeti's-Seyyid*, İstanbul, 1304, s. 612.

⁴⁶ Yusuf suresi (12): 18.

⁴⁷ Âli İmran sûresi (3): 173.

⁴⁸ Bakara sûresi (2): 156.

⁴⁹ Bu beyit bazı Magriblilere aittir. Bkz. Kazvîni, *İzâh* I, 419; Subkî, *Arûs*, II, 422; Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, s. 618.

Burada şair adamın cimriliğine iktibas sanatı yoluyla işaret-te bulunmaktadır.

Sâhib İbn Abbâd (ö.385/995)'in şu beytinde ise hadis-i şeriften iktibas yapılmıştır⁵⁰:

قال لي إن رقيبِي سبِي الخلقِ فدارُهُ
قلتُ دُعِنِي وَجَهْكَ "الجنُّ نُه حُفَّتْ بِالْمَكَارِهِ"

Bana arkadaşımın kötü huylu olduğunu söyledi, ona mudaret dedi

Ben de "Sen beni bırak, cennet yüzün etrafı istenmeyen şeylerle çevrili" dedim.

Bu şiirde "حُفَّتْ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ وَحُفَّتِ النَّارُ بِالشَّهَوَاتِ" hadisinden iktibas yapılmıştır.⁵¹

رسالة في الطاعة⁵²

أما بعد، فإنَّ الله تبارك وتعالى - تباركتْ أَسْمَاؤُهُ، وَجَلَّ ثَنَاؤُهُ، وَتَعَالَى ذِكْرُهُ - اختار لنفسه من الأديان والمِلَلِ كُلِّهَا الإسلامَ. ثمَّ جعل أهلَه الذين أكرمهم به، واصطفاهم له، خيرته من عبادته وأهل صفوته، وبعث به إليهم نبيَّه صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وسَمَّاهم المسلمين، وهو الذي شرع لساكن سماواته من ملائكته، ولأهل الأرض من أنبيائه، ثمَّ بعثهم به فقال: "شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى" إلى آخر الآية⁵³. فبلغ رسولُ اللهُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رسالاتِ رَبِّهِ، وَنَصَحَ لَأُمَّتِهِ، وَمَضَى لِأَمْرِهِ، وَجَاهَدَ عَلَى حَقِّهِ مِنْ خَالَفَهُ وَعَادَاهُ وَابْتَغَى سَبِيلًا غَيْرَ سَبِيلِهِ، ثُمَّ آمَنَ بِهِ وَصَدَّقَهُ وَعَزَّرَهُ وَنَصَرَ، وَالتَّبَعَ النُّورَ الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ، وَهُمْ يَوْمَئِذٍ قَلِيلُونَ مُسْتَضِعُّونَ فِي الْأَرْضِ، يَخَافُونَ أَنْ تَنْخَطِفَهُمُ النَّاسُ، كَمَا وَصَفَهُمُ اللهُ تَعَالَى فِي كِتَابِهِ، أَمْرًا رَضِيَ لِنَفْسِهِ وَنَبِيِّهِ، ابْتَهَ لَهُ حَتَّى أَمَّ اللهُ الْإِسْلَامَ وَكَمَلَهُ وَفَضَّلَهُ، وَجَعَلَهُ دِينَهُ، وَأَعْلَمَ حَقَّهُ مِنْ شَاءَ مِنْ عِبَادِهِ وَخَلَقَهُ، وَبَيَّنَّ لَهُمْ أَنَّهُ لَهُمْ وَرَبُّهُمْ، أَمْرَهُمْ بِطَاعَتِهِ، وَالْإِعْتِصَامَ بِحَبْلِهِ، وَالتَّمَسُّكَ بِعَهْدِهِ، ثُمَّ تَوَكَّلَ لَهُمْ بِالْحِفْظِ وَالِدْفَعِ وَالنَّصْرِ وَالْقَهْرِ، وَالظُّهُورِ عَلَى مَنْ خَالَفَهُمْ، وَابْتَغَى غَيْرَ سَبِيلِهِمْ، مَا حَفَظُوا أَمْرَهُ، وَتَمَسَّكُوا بِطَاعَتِهِ، وَوَفُوا بِعَهْدِهِ، وَاللهُ وَلِيُّ الْإِسْلَامِ وَالنَّاصِرُ لَهُ عَلَى عَدُوِّهِ وَوَلِيُّ إِعْزَازِهِ وَإِظْهَارِهِ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ، قَضَاءً مِنْهُ لَا مَرَدَّ لَهُ، وَمَوْعِدًا لَا خَلْفَ لَهُ، وَسَنَّةً مَاضِيَةً فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِ "وَلَنْ نَجِدَ لِسُنَّةِ اللهِ تَبْدِيلًا"⁵⁴ فَإِنَّ اللهُ بِعَهْدِهِ وَنِعْمَتِهِ لَمْ

⁵⁰ Kazvîni, *İzâh*, I, 418; Subkî, *Arûs*, II, 421-422; Mehmed Zihni, *el-Kavlu'l-Ceyyid*, 613; Nusreddin Bolelli, *Belâgat Kur'an Edebiyatı Beyân-Meânî-Bedî'*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2000, s. 312-313.

⁵¹ Muslim, *Sahih*, Cennet 1, r. 2822, IV, 51; Tirmizî, *Sunen*, Cennet 19, r. 2684, IV, 97.

⁵² Abbâs, *Abdulhamid*, s. 210-213.

⁵³ سورة الشورى (42) : الآية 13.

⁵⁴ سورة الأحزاب (33) : الآية 62؛ والفتح (48) : الآية 23.

يزل يصنع لهذا الدين، ويغلبُ له بالفئة القليلة من أهله الفئة الكثيرة من عدوِّه قضاءً منه أوجبه على نفسه، لم يجعل فيه مثنوية تصغى إليه أفئدة أهل الريبة والشك في أمره، ولكن حتمه على نفسه، وأوجبه لهم في كتابه، وأعلمهم فيه معالم طاعته، ومسالك معصيته، ليهلك مَنْ هلك عن بيِّنة وَيَحْيَى مَنْ حَيَّ عن بيِّنة، وإن الله لسميعٌ عليم. فدينُ الله الذي به حصَّ أوليائه أولئك وآخروهم تأمُّ على ما بعث به نبيُّه صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فإن الله ختم به الأنبياء، وفقَّى به الرسل، وجعل أمته خيرَ أمةٍ أُخرجت للناس يأْمرون بالمعروف وينهون عن المنكر. وجعل الله نظامَ الدين الذي اختاره لنفسه، وشرعه لمن أكرم من خلقه، وارتضى لتزليل وحيه من ملائكته، وتبليغ رسالاته من أنبيائه، إلى عبادِهِ، وقوامه وعصمته الطاعة التي جمع اللهُ فيها شُعَبَ الخير وأنواعَ البرِّ ومناقب الفضل، وجعلها واصلةً بالإسلام سبباً إلى كلِّ هدىً وفضيلة، واختياراً لكلِّ سعادةٍ وكرامةٍ في عاجلٍ وآجلٍ، مع ما توكلُّ به من حفظها ومنعها، والذبِّ عن حرمتها، والنصر لمن جاهد عليها، والإعلاء لمن أوجبها له من ولاةٍ الحقِّ وأصنافِ الدين، والإظهار لهم على من خالفهم، ونكَب عن سبيلهم، وأراد المفارقة لحقِّهم، إلى ما كان أعدتْ لحزبها وأوليائها الذين نصرهم اللهُ وأحلَّهم بما ازموا منها وحدثوا عليها من التمسكِ بها في رضوانِ اللهِ والنعيمِ المقيم الذي لا تغيير له ولا انقطاع ولا زوال، عطاءً غيرَ مَجْدُود، وجعل المعصية شقاءً وخساراً وتباراً، وسبباً لكلِّ نقصٍ وأزلٍّ وهوانٍ وحسرةٍ. فمن اعتصم بها، وأقام عليها، ودعا إليها، وكان من إخوانها والغواة فيها، مع ما يريهم اللهُ في أمرهم: من إدحاض حجَّتهم، وسوء مصارعهم، وقطع مددِهم، وتفريق نظامهم، وإزهاق باطلهم، وإظهار أهل الطاعة عليهم، وإمكانه منهم في كلِّ مجمع يجمع اللهُ منهم جماعة، إلى ما أعدَّ اللهُ لهم من أليم العقاب وسوء الحساب وشديد العذاب، لا يفتر عنهم، ولا هم فيه ملبسون. فمن أراد اللهُ إسعاده وتوفيقه وتبصيره حظَّه لزم الطاعة وعرفَ حقَّها وما جعل اللهُ فيها من السعة والعصمة والمخرج، فأثرها وواظب عليها وكان من أهلها، وأدى الحقُّ الذي أوجبه اللهُ عليه، لوليِّها إليه، فأحرز بذلك نفسه، وسلَّم به دينه، واستكمل به أفضل ما يرغبُ به من ثواب ربِّه، ولم يكن متخوفاً للغير في دنياه، متوقفاً للنقم، متوكفاً للقوارع أوجلتْ بأهل المعصية والخلاف والمفارقة للحقِّ وأهله، وكان من ذلك في أمنٍ ونجاة وسلامة وعافية، ومن أراد اللهُ به غير ذلك، لما يعلم من ضميره ودينه، تخلى منه، وأسلمه إلى قرينه وما يسوَّل له من غروره ويمتنيه من أباطيله، فاستشعروا وركبوا، ودخلوا مع الغواة فيها ودعوا إليها، فكانوا خائفين ولائدين مترقبين للذي يخافون أن تحلَّ بهم وتأتي عليهم. فإنَّ اللهُ تعالى يقول: "وَلَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا تُصِيبُهُمْ بِمَا صَنَعُوا قَارِعَةٌ أَوْ تَحُلُّ قَرِيْبًا مِنْ دَارِهِمْ حَتَّى يَأْتِيَ وَعْدُ اللهِ، إِنَّ اللهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ"⁵⁵

وأمر المؤمنين يسأله أن يلهمه الرأفة والرحمة برعيته، والإصلاح إليهم، والمُعَدَّةَ فيهم، وأن يلهم رعيته الطاعة والوفاء والمناصحة، ويزيد المحسن منهم إحساناً، ويقبل توبة التائب، ويراجع المسيء إلى محبته، وأن يلهمه وإياكم خالص الشكر وصالح العمل.

Tâat Risâlesi (Çeviri):

Emmâ ba'd! Yüce Allah –isimleri yüce, övgüsü yüksek, zikri yüce- bütün dinler içinden kendisi için İslam'ı seçti. Sonra ikramda bulunup kendisi için seçtiği bu din sahiplerini kullarının en hayırlısı ve katında seçkin kimseler yaptı. Onlara peygamberini bu dinle gönderdi ve onları Müslümanlar olarak isimlendirdi. "Sizin için Nüh'a tavsiye ettiğini, ve sana vahyettiğimizi,

55 سورة الرعد (13) : الآية 31.

İbrâhim'e, Musa'ya ve İsa'ya tavsiye ettiğimizi din kıldı..."⁵⁶ Rasulullah, Rabbinin risaletini tebliğ etti, ümmetine nasihat etti, Allah'ın emrini yerine getirdi. Allah hakkı için dine muhalefet eden, düşmanlık yapan ve Allah yolundan başka bir yol arayanla mücadele etti. Sonra (müminler), ona (peygambere) inandı, onu tasdik etti, ona saygı gösterdi, ona yardım etti, onunla birlikte indirilen Kur'an'a tabi oldu. Onlar (iman edenler), o gün yeryüzünde az idiler, zayıf kimselerdi, insanların kendilerini yakalamalarından korkuyorlardı. Aynen Yüce Allah'ın, kitabında anlattığı gibi bu Allah'ın kendisi ve peygamberi için razı olduğu bir iştir. Allah, O'nu (peygamberi), İslam'ı tamamlasın, kemâle erdiresin, üstün kılsın, onu dini yapsın; kullarından dilediğine dinin hak olduğunu bildiresin; insanlara O'nun, ilahları ve Rableri olduğunu açıklasın; onlara itaati ve O'nun ipine sımsıkı sarılmayı, ahbine bağlı kalmayı emretsin diye O (sav)'nu peygamber olarak gönderdi. Sonra O, müslümanlara muhalefet eden, onların yolunun dışında bir yol arayanlara karşı durma, onlara galip gelme, müslümanları koruma, savunma, yardım konularında, emrine uydukları, itaatine sarıldıkları, ahbine vefa gösterdikleri müddetçe onların vekilidir. Allah, İslam'ın sahibidir, düşmanına karşı ona yardım eder. İslam'ı yücelten, müşrikler istemese de bütün dinlere onu galip kılan Allah'tır. Bu asla geri dönüşü olmayan bir hükümdür, dönülmeyecek bir vaattir, daha öncekilerin de başına gelmiş olan bir yasadır. "Allah'ın yasında asla bir değişiklik bulamazsın"⁵⁷ Allah, ahdi ve nimetiyle bu dini düzene koyar, az bir grubu çok olan düşman grubuna galip getirir. Bu, Allah'ın bir hükmüdür. Bunda ikilik yoktur ki şüpheli kimselerin gönülleri ona yönelsin. Bu, Allah'ın kesin bir hükmüdür, Kitâb'ında Müslümanlara bunu vaad etmiştir. Kitabında tâat yollarını da masiyet yollarını da bildirmiştir ki helak olan açık bir delil gördükten sonra helak olsun, yaşayan da apaçık bir delil gördükten sonra yaşasın, kuşkusuz Allah her şeyi işitir ve bilir. Allah'ın, önceki ve sonraki veli kullarına has kıldığı dini, peygambere gönderildiği üzere tamdır. Çünkü Allah, O'nu diğer peygamberlerin peşinden son peygamber olarak göndermiştir. O'nun ümmetini, iyiliği emreden, kötülükten alıkoyan, insanlık için yaratılmış en harırlı bir toplum yapmıştır. Allah, seçtiği din sistemini, kulların-

⁵⁶ Şura sûresi (42): 13.

⁵⁷ Ahzab suresi (33): 62; Fetih suresi (48): 23.

dan ikram ettiğine, meleklerin getirdiği vahye ve peygamberlerin kullara yaptığı risâlet tebliğine razı olana, Allah'ın birçok hayra, çeşitli iyiliklere, faziletlere vesile kıldığı tâate devam edene nasip etmiştir. Allah, bu tâati İslam'la birlikte her türlü hidayet ve fazilete ulaştıran bir sebep; dünya ve ahirete yönelik her türlü saadet ve güzelliği tercih sebebi kılmıştır. Tâati koruyan, onu çiğnemekten sakınan, bu yolda çabalayanlara, hakkı savunan dine yardım eden kimseleri yüksek tutanlara ve muhaliflere karşı onların galip gelmesi için uğraşanlara yardım eden kimsenin vekili Allah'tır. Tâat ehline Allah yardım etmiş, bu yolda lüzumlu şeyleri onlara helal kılmıştır. Bu yola sınıksız sarılanlara Allah, asla değişmeyecek, kesilmeyecek, yok olmayacak, Rabbinden sonsuza dek bir lütufla Allah rızası ve ebedi kalacakları naîm cennetini hazırlamıştır. Masiyeti; şekâvet, hüsran, yok olma ve her türlü noksanlık, alçaklık ve pişmanlığa bir sebep kılmıştır. Kim masiyete sarılır, ona devam eder, ona çağırırsa ona yoldaş ve davetçi olur ki Allah onlar için sonun ne olacağını göstermiştir: Delilleri çürütülecek, kötü bir şekilde yenik düşecekler, yardımları kesilecek, nizamları parçalanacak, bâtıl davaları yok olacak, tâat ehli onlara galip gelecek, Allah her toplumda tâat ehline imkan verecektir. Allah bunlara acıklı bir son, kötü bir hesap, şiddetli bir azap hazırlamıştır ki asla hafiflemeyecek ve orada ümitsizce kalacaklardır. Allah, kimi mutlu ve muvaffak kılmayı, ona nasibini göstermeyi dilerse o tâatten ayrılmaz, ne hak edeceğini, Allah'ın ona ne gibi genişlikler, koruma ve darlıktan çıkış kapıları nasip edeceğini bilir. Tâati tercih eden, ona devam eden, tâat ehli olan, Allah'ın emrettiği görevi yerine getiren kimse bu sayede hem kendini korumuş, hem de dinini sağlama almış olur. Bu sayede Rabbinden istediği en büyük sevabı almış olur. Artık dünyada başka bir şeyden korkmaz, ne birileri intikam alır korkusu ne de bir yerden felaket bulaşır derdi olmaz. Çünkü bunlar hakka muhalefet eden, hakla ayrı düşen masiyet ehline ulaşır. Tâat ehli emniyet, kurtuluş, selamet ve âfiyet içindedir. Allah birisine tâatten başka bir şey dilemişse ki Allah onun içini bilir, bütün bu nimetlerden mahrum olur. Bu kimse şeytana teslim olmuş, onun süslü aldatmalarına ve batıl vaatlerine uymuş olur. Bu günahı işleyen, azgınlar grubuna dahil olan ve buna çağırان kimseler korku içinde olurlar, devamlı saklanırlar ve başlarına korktukları bir bela gelecek diye devamlı tedirginlik içinde bekleyip dururlar. Yüce Allah şöyle buyurmuştur : “Allah'ın sözü yerine gelinceye kadar, inkar edenlere yaptıkları işler dolayısıyla herhangi bir

musîbetin dokunması veya evlerinin yakınına felaketin inmesi sürecektir. Allah asla sözünden dönmez."⁵⁸

Müminlerin emiri, kendisi için Allah'tan, tebeasına karşı şefkatli ve merhametli olma, onları ıslah etme ve onlara adil davranmayı nasip etmesini ister. Tebeası için de tâat, vefâ, nasihatleşme nasip etmesini, iyi kimselerin iyiliklerinin artmasını, tevbe edenin tevbesini kabul etmesini, kötü kimselerin muhabbetine dönmesini ister. Kendisine de size de samimane şükür ve salih amel nasip etmesini ister.

Risâlede iktibâs sanatı:

İncelediğimiz kadarıyla Abdulhamîd el-Kâtib risâlelerinde genelde âyetlerden yararlanmıştı. Bu üç sayfalık risâlesinde âyetleri olarak kullanmıştır. Muhtemelen bunda konunun tâat olmasının etkisi olmuştur. Tespitimize göre 8 yerde Kur'an'dan iktibas yapmış, 14 yerde de cümlelerini ayet lafızlarıyla kurmuş, üç yerde de ayetleri bütün olarak vermiştir: Bu iktibaslar şunlardır:

1. "هُوَ سَمَّاكُمْ الْمُسْلِمِينَ مِنْ قَبْلُ" ifadesi "وَسَمَّاهُمُ الْمُسْلِمِينَ" ayet-i kerîmesinden⁵⁹ iktibâstır. Burada ayet- öncesine vâv bağlacı ile bağlar.
2. "وَأَذْكُرُوا إِذْ أَتَيْتُمْ مِنْ قَبْلِهِمْ يَوْمَئِذٍ قَلِيلُونَ مُسْتَضْعَفُونَ فِي الْأَرْضِ يَخَافُونَ أَنْ يَخَطَّفَهُمُ النَّاسُ فَأَوَّكَيْتُمْ يَدَهُمْ وَبَرَكْنَا بِهِنَّ" ifadesi "قَلِيلٌ مُسْتَضْعَفُونَ فِي الْأَرْضِ يَخَافُونَ أَنْ يَخَطَّفَهُمُ النَّاسُ فَأَوَّكَيْتُمْ يَدَهُمْ وَبَرَكْنَا بِهِنَّ" ayet-i kerîmesinden⁶⁰ iktibâstır. Ayetteki ikinci çoğul şahıs kipinden üçüncü çoğul şahsa geçilerek alıntı yapılmıştır.
3. "سَنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا" ifadesi "سَنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ" ayet-i kerîmesinden⁶¹ iktibâstır. Burada önceki cümlelerin veznine uygunluk gözetilerek سنة الله ifadesi سنة ماضية formuna dönüştürülmüştür.

⁵⁸ Ra'd sûresi (13): 31.

⁵⁹ Hac sûresi (22) : 78.

⁶⁰ Enfâl sûresi (8) : 26.

⁶¹ Ahzâb sûresi (33) : 62.

4. "هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ" ifadesi⁶² "وَإِظْهَارَهُ عَلَىٰ الدِّينِ كَيْلَهُ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ" âyet-i kerîmesinden⁶² iktibasdır. Ayetteki muzari fiil mastara çevrilirken, geri kalan kısmı aynen iktibas edilmiştir.

5. "لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَن بَيْنَةٍ وَيَحْيَىٰ مَنْ حَيَّ عَن بَيْنَةٍ وَإِنَّ اللَّهَ لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ" ifadesi "لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَن بَيْنَةٍ وَيَحْيَىٰ مَنْ حَيَّ عَن بَيْنَةٍ وَإِنَّ اللَّهَ لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ" âyet-i kerîmesinden⁶³ iktibasdır. Ayette hiçbir değişiklik yapılmadan ifade, ayetteki lâm harfiyle öncesine bağlanmıştır.

6. "كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْحَقُّ حِينَ آخَرْتُمْ لِلنَّاسِ يَا مَرْءُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ" ifadesi "كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْحَقُّ حِينَ آخَرْتُمْ لِلنَّاسِ يَا مَرْءُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ" âyet-i kerîmesinden⁶⁴ iktibasdır. Ayetteki ikinci çoğul şahıs kipi, üçüncü çoğul kipine dönüştürülerek iktibas yapılmıştır.

7. "عَطَاءٌ غَيْرٌ" ifadesi "وَالنَّعِيمِ الْمَقِيمِ الَّذِي لَا تَغْيِيرَ لَهُ وَلَا انْقِطَاعَ وَلَا زَوَالَ، عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْدُودٍ" âyetinden iktibasdır. Ayet, lafzında hiçbir değişiklik yapılmadan iktibas edilmiştir.

8. "لَا يُفْتَرُ عَنْهُمْ وَهُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ" ifadesi "لَا يُفْتَرُ عَنْهُمْ وَهُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ" âyet-i kerîmesinden⁶⁵ iktibasdır.

İktibas dışında diğer Kur'anî tabirler

1. "لَقَدْ أُنزِلَتْ رِسَالَاتٌ رَبِّي" ifadesi "فَبَلَّغَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رِسَالَاتِ رَبِّهِ وَنَصَحَ لِأُمَّتِهِ" âyet-i kerîmesinden⁶⁶ alınmıştır. Burada ayet alınırken fiillerde birinci tekil şahıstan üçüncü tekil şahsa geçilmiştir.

2. "وَابْتَغَىٰ سَبِيلًا غَيْرَ سَبِيلِهِ، ثُمَّ آمَنَ بِهِ وَصَدَّقَهُ وَعَزَّرَهُ وَنَصَرَهُ وَاتَّبَعَ النُّورَ الَّذِي أَنْزَلَ مَعَهُ" ifadesi "فَالَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أَنْزَلَ مَعَهُ أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ" âyet-i kerîmesinden⁶⁷ alınmıştır. Burada ayetteki üçüncü çoğul şahıstan, üçüncü tekil şahsa geçilerek alıntı yapılmıştır.

⁶² Tevbe sûresi (9): 33.

⁶³ Enfâl sûresi (8) : 42.

⁶⁴ Âli İmrân (3): 110.

⁶⁵ Zuhruf sûresi (43) : 75.

⁶⁶ A'râf sûresi (7): 93.

⁶⁷ A'râf sûresi (7): 157.

3. "وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا" ifadesi "أمرهم بطاعته، والاعتصام بحبله" 68 bir çok ayette geçen "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ" âyetinden alınmıştır. Ayetlerdeki istek kipi haber kipine dönüştürülerek alıntı yapılmıştır.

4. "وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَىٰ وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ" ifadesi "وَابْتَغِ غَيْرَ سَبِيلِهِمْ" 69 âyet-i kerîmesinden alınmıştır. Ayetteki muzari fiil sıygası, maziye dönüştürülerek alıntı yapılmıştır.

5. "وَأَوْفُوا بِعَهْدِكُمْ" ifadesi "ووفوا بعهدده" 70 âyet-i kerîmesinden alınmıştır. Ayetteki istek kipi haber kipine dönüştürülerek alıntı yapılmıştır.

6. "مَنْ قَبْلُ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمَ لَا مَرَدَّ لَهُ" ifadesi "قضاء منه لا مرد له" 71 âyet-i kerîmesinden alınmıştır.

7. "قَالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلاقُوا اللَّهِ كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ" ifadesi "ويغلب له بالفئة القليلة من أهله الفئة الكثيرة" 72 âyetinden nekrallar marifeye çevriler ve üslupta değişiklik yapılarak alıntı edilmiştir.

8. "وَلَتَصْعُقَ إِلَيْهِ أَفِيدَةُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ" ifadesi "تصغى إليه أفئدة أهل الريبة والشك في أمره" 73 âyet-i kerîmesinden alınmıştır. Burada ayetteki ifade tarzı, muhataplara uygun bir formda kullanılmıştır.

9. "وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهِ" ifadesi "فإن الله ختم به الأنبياء، وقفى به الرسل" 74 âyetlerinden alınmıştır. Birinci ayetteki çoğul mütekellim sıygası üçüncü çoğul şahsa; ikinci ayetteki isim tamlaması ise fiil cümlesine çevriler alıntı yapılmıştır.

10. "إلى ما أعد الله لهم من أليم العقاب وسوء الحساب وشديد العذاب" 75 ifadesi değişik âyet-i kerimelerden alınmıştır.

68 Âli İmrân (3): 103.

69 Nisa sûresi (4) : 115.

70 Bakara sûresi (2): 40.

71 Şûrâ sûresi (42): 47.

72 Bakara sûresi (2) : 249.

73 En'am sûresi (6): 113.

74 Bakara sûresi (2) : 87.

11. "إِذَا جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ" ifadesi "âyet-i kerîmesinden⁷⁵ alınmıştır. Fiil cümlesi, isim tamlamasına çevrilerek kullanılmıştır.

12. "يَعِدُّهُمْ" ayeti⁷⁶ "الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ" ifadesi "وما يسئول له من غروره ويمنيه من أباطيله" ayetinden⁷⁷ alınmıştır. Ayet lafızları değiştirilerek alıntı yapılmıştır.

13. "وَجَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً" ifadesi "وأمر المؤمنين يسأله أن يلهمه الرأفة والرحمة برعبته" ayet-i kerîmesinden⁷⁸ alınmıştır. Ayetteki iki nekra kelime, marife yapılarak alıntı edilmiştir.

14. "وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ" ifadesi "ويقبل توبة النائب" ayet-i kerîmesinden⁷⁹ alınmıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Abdulhamîd'in Kur'an'dan yaptığı bu iktibaslar ve diğer ifadeler incelendiğinde şu yöntemleri kullandığı görülür:

Âyetleri ana cümleye vâv veya lâm ile bağlar. Yerine göre bazen birinci tekil şahıstan üçüncü tekil şahsa, bazen üçüncü çoğuldan üçüncü tekile bazen de ikinci çoğul şahıstan üçüncü çoğul şahıs sıygasına geçilerek iktibas yapılmıştır. Bunun yanında istek kipi haber kipine, muzari fiil maziye, nekra bir kelime marifeye, isim tamlaması fiil cümlesine, fiil cümlesi isim tamlamasına çevrilerek da iktibas yapılmıştır.

Kâtiplere yönelik yazdığı risâlesinde, onlara ilk olarak Allah'ın kitabını öğrenmelerini tavsiye eden Abdulhamîd, Mervân'ın oğlu veliaht Ubeydullah'a yazdığı meşhur risâlesinde de ona her sabah Kur'an'dan bir cüz okumasını tavsiye eder, devamlı Kur'an okuyan kimsenin, bu şekilde sözlerini daha da güzelleştireceğini belirtir. Bunlar da Kur'an'ın, onun hayatında önemli yeri olduğunu göstermektedir.

⁷⁵ İsra (17): 81.

⁷⁶ Muhammed (47): 25.

⁷⁷ Nisâ (4): 120.

⁷⁸ Hadid sûresi (57) : 27.

⁷⁹ Şûrâ sûresi (42) : 25; Benzer âyet için bkz. Tevbe (9): 104.

Kur'ân-ı Kerîm, Abdulhamîd'in risâle üslûbunun en temel unsurudur. Herhangi bir risâlesini okuduğunda insanda, bu üslûbun Kur'ân'a dayalı bir üslûp olduğu izlenimi hemen oluşur.

Abdulhamîd el-Kâtib, birkaç sayfalık bu risâlesini Mervân b. Muhammed'in hilâfeti döneminde onun baş kâtibi iken yazmıştır. ⁸⁰ Risâlede tâat-masiyet, hasenat/iyilikler-seyyiât/kötülük kavramları anahtar sözcüklerdir. Muhataplara Allah'a ve peygamberine itaattten sonra idarecilere de itaatin gerekli olduğu, dünya ve ahiret mutluluğu için bunun ne kadar önemli olduğu anlatılmaktadır.

Abdulhamîd'in halifeyle birlikte ihtilal yapan Abbâsiler tarafından öldürülmüş olması göz önünde alındığında, sanki bu sonu görmüş, olacakları sezmiş de bu risâleyle insanları Emevî idarecilerine itâate çağırmıştır.

Konu tâat olduğu için risâlede yoğun bir şekilde ayetlere yer verilmiştir. Yirmi iki ayetten ustalıkla iktibas vb yollarla alıntı yapılmış olması bunu göstermektedir.

Bu vb. risâleler, edebî güzelliğinin yanında dönemin askerî, siyâsî, coğrafî, sosyal ve ekonomik birçok olaylarına işaret etmesi sebebiyle bir edebiyat eseri olmalarının yanında aynı zamanda önemli birer tarihî vesikadır da. Bu nedenle bu tür çalışmaların dil ve edebiyat araştırmacıları kadar tarih vb. sosyal alanlarda çalışan araştırmacılara da faydalı olacağı kanâatindeyiz.

⁸⁰ Abbâs, *Abdulhamîd*, s. 70.

KAYNAKÇA

- Abbâs, İhsan *Abdulhamîd b. Yahyâ el-Kâtib vemâ Tebkâ min Rasâilihî ve Rasâili Sâlim b. el-Alâ*, Amman, 1988.
- el-'Aclûnî, İsmâil b. Muḥammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs 'ammâ İştehera mine'l-Ehâdis 'alâ Elsineti'n-Nâs*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-II, Beyrut, 1988.
- Nusreddin Bolelli, *Belâgat Kur'an Edebiyatı Beyân-Meânî-Bedî'*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2000.
- Bozkurt, Nebi, "Mektup" mad., *DİA*, XXIX, 13-14.
- Çıkar, Mehmet Şirin "Temel Kaynakları Bağlamında "İlmu'l-Edeb" Terimi ve İçeriği", *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl V, Sayı 19, Güz 2005, s. 51.
- Durmuş, İsmail, "İktibas" mad., *DİA*, XXII, 52.
- _____, "İnşâ" mad., *DİA*, XXII, 334.
- _____, "Mektup" mad., *DİA*, XXIX, 14-16.
- Ergin, Şakir, "Abdülhamîd el-Kâtib" mad., *DİA*, I, 225.
- Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-Munîr*, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Mihîd*, yy., ts.
- Gülle, Sıtkı "Arap Edebiyatında "Makâme" ve el-Harîrî'nin Osmanlı Medreselerinde Yüksek Arapça Öğretimi Çerçevesinde Okutulan el Makâmâtı", *İ.Ü.İ.F.D.*, Sayı 2, yıl 2000, s. 185;
- İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, nşr. İhsân Abbâs, Beyrut, 1968.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fedâ İsmâil b. Ömer el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetu'l-Me'ârif, I-XIV, Beyrut, ts.
- İbn Manzûr, Cemalüddin Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mûkerrem b. Ali b. Ahmed b. Ebî'l-Kâsım Hubkâ, *Lisânu'l-Arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebîr v.d., Dâru'l-Meârif, Kâhire, ts.
- İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, nşr. İbrahim Ramazan, Dâru'l-Meârif, Beyrut, 1994.
- Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fî Sinâati'l-İnşâ*, nşr. Yusuf Ali Tavi, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1987.
- Câbir Kamiha, *Edebu'r-Rasûl fî Sadri'l-İslâm*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1986.
- Hamîdullah, Muhammed, *Mecmûatu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye*, Kahire, 1956.
- Kazan, Ramazan, "el-Kalkaşendî'nin Subhu'l-A'sâ Adlı Eseri", *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl III, Sayı 8, Kış 2003, s. 113;

- el-Kazvîni, Celâluddîn Muhammed b. Abdurrahman el-Hatîb, *el-İzâh fî Ulûmi'l-Belâga*, Kahire, ts.
- Kemâluddîn Ömer b. Ahmed b. Ebî Cevâde, *Bugyetu't-Taleb fî Târih-i Haleb*, nşr. Suheyl Zikâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988.
- Keskiner, Osman, *Arap Edebiyatında İnşâ Sanatının Gelişmesi* (Basılmamış Doktora Tezi), O.M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun-1996.
- Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlu'l-Ceyyid fî Şerhi Ebyâti't-Telhîs ve Şerhayhi ve Hâşiyeti's-Seyyid*, İstanbul, 1304.
- Muhammed Kürd Ali, "el-İnşâ ve'l-Münşiün", *Mecelletü Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye ed-Dimeşkiyye*, Sayı 5, Cilt 1, 1343/1925, s. 81.
- Muhammed Kurd Ali, *Umerau'l-Beyân* Kahire, Lecnetü't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1937/1355.
- Muhammed Hayr Şeyh Musa, "Hareketu't-Te'lif fi'l-Kitâbeti ve'l-Kuttâb ve Mesâdiru Nakdi't-Teressuli ve'l-Kitâbeti hatta'l-Karni'r-Râbi el-Hicrî", *Mecelletü Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye ed-Dimeşkiyye*, Sayı 72, Cilt 3, Safer 1418 / Temmuz 1997, s. 483.
- Muslim, *Sahîh*, İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, I-V, Beyrut, ts.
- Saraç, M. A. Yekta *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, Bilimevi, İstanbul, 2000.
- es-Seâlibî, Ebû Mansûr 'Abdumelik b. Muhammed b. İsmâil, *Simâru'l-Kulûb fî'l-Muzâf ve'l-Mensûb*, nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrahim, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 1965
- es-Subkî, Bahâuddîn Ebû Hâmid Ahmed b. Ali b. Abdulkâfi, *Arûsu'l-Efrâh fî Şerhi Telhisi'l-Miftâh*, nşr. Halil İbrahim Halil, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001.
- Taberî, *Târihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-V, Beyrut, 1407.
- Taftâzânî, *Muhtasaru'l-Meânî*, Eser Kitabevi, İstanbul, 1960.
- Tirmizî, *Sunen*, nşr. Abdurrahman Muhammed Osman, Dâru'l-Fikr, yy., I-V, 1978.
- Yedi Askı Arap Edebiyatının Harikaları*, çev. ve nşr. Nurettin Ceviz, Kenan Demirayak, Nevzat H. Yanık, Ankara Okulu, Ankara, 2004.
- ez-Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcim li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabîn ve'l-Müsteşrikîn*, I-XI, yy., ts.